

DE ASSIMILATIE VAN EEN IMMIGRANTEN-FAMILIE TE ROTTERDAM IN DE 19de EEUW

door MR. W. F. LICHTENAUER

DE geschiedenis van Rotterdam is in hoge mate bepaald door de verschillende stromen van immigranten, welke in verloop van tijd op de stad gericht waren. Als wij afzien van de vreemde matrozen en soldeniers, die hier bleven hangen, dan valt te wijzen op de Zuid-Nederlanders, die in de 16de eeuw om des geloofs wille naar het Noorden vluchtten, in de 17de eeuw om dezelfde reden gevolgd door de Hugenoten, op de Engelsen en Schotten, die uit handelsoogmerken hierheen kwamen en de stad in de 17de eeuw de bijnaam „Little London” deden verwerven, op de Rijnlanders, Westfalen en Nedersaksers, die hier het brood zochten, dat in hun vaderland na de dertigjarige oorlog zo schaars was geworden, op de kustvaardersfamilies van de Noordzeekust, op de bewoners van de Nederlandse Zuidelijke provinciën. De Rotterdamse samenleving heeft daardoor steeds een vlottend beeld geboden, dat slechts moeizaam bepaalde wezenstrekken heeft gekregen. De belevenissen van deze nieuwelingen, hun aanpassing aan de Rotterdamse toestanden, hun inleving in de plaatselijke gemeenschap, zij behoren ongetwijfeld tot de „petite histoire”, maar zij zijn tevens symptomatisch voor de groei van Rotterdam en voor het leven van alledag van de massa der in onze stad arbeidende mensen, waarvan de historie in het algemeen vrij weinig weet te vertellen. Het loont daarom de moeite de geschiedenis van hun vestiging, moeilijkheden en uiteindelijk assimilatie na te gaan. Hieronder is daartoe een poging gedaan ten aanzien van een geslacht uit de Westduitse groep, welke in de 17de, 18de en 19de eeuw een gestage toevloed van immigranten heeft opgeleverd.

Gelijk gezegd was armoede de voornaamste drijfveer, waardoor deze mensen naar de Nederlanden werden gevoerd. Betrekkelijk weinigen slaagden erin een plaats te verwerven in het Rotterdamse patriciaat, zoals bijvoorbeeld de familie Plate (met de bijvorm Plaat). Zeer velen bleven handwerkslieden in de tabakskerverijen, suikerraffinaderijen, bierbrouwerijen en koperslagerijen, een niet onaanzienlijk aantal vermocht de rijen van de Rotterdamse mid-

denstand te versterken. Tot het midden van de vorige eeuw, toen de Deutsche Evangelische Gemeinde hier werd gesticht, was, voor zover zij niet Rooms-Katholiek waren, de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Rotterdam hun natuurlijke verzamelpunt en niet zelden de poort tot hun intrede in de plaatselijke samenleving. Gemakkelijk werden zij niet aanvaard: uit hun nooddrift moesten zij vaak als het ware naar boven kruipen, nauwelijks verholen geminacht door hun gevestigde medeburgers. De Fransman Samuel Henri Berthoud tekende in 1862 in zijn boek „*Les femmes des Pays-Bas et des Flandres*” hun maatschappelijke positie met schrille kleuren: „*Les Hollandais ne sauraient se passer des Allemands, ils achètent leur intelligence et leurs bras; ils les leur payent avec générosité; mais ils éprouvent pour cette race un dédain qui va jusqu'à l'aversion. Habités, quelle que soit leur position sociale, à vivre dans une aisance relative, les Rotterdamois ne comprennent point à quelle extrémité d'avilissement peut réduire la misère, bien pire que le vice, comme disait Voltaire, avec son exécrationnable rire de démon. Parce que le sort ne leur a jamais fait sentir de pareilles épreuves et ne les en a même jamais menacés, ils ne pardonnent point à la servilité souple, à l'abnégation absolue, à la résignation sans bornes, à la patience inaltérable de ces malheureux forcés de choisir entre la faim ou le sacrifice de tout sentiment personnel et de tout orgueil. Aussi, le riche Allemand de Rotterdam trouverait difficilement à épouser la fille d'un petit bourgeois hollandais...*”¹⁾.

Een rijke verzameling familie-papieren (brieven, aantekeningen en officiële documenten), aangevuld door menigvuldige gegevens uit het Gemeente-archief van Rotterdam, stelt mij in staat de keerzijde van deze penning te tonen.

De aanvang van de 19de eeuw vindt de Lichtenauers in Hannover, hoofdstad van het gelijknamige keurvorstendom, daarna onderdeel van het Koninkrijk Westfalen en sinds 1814 hoofdstad van het Koninkrijk Hannover, tot 1837 geregeerd door de hertog van Cambridge als stadhouder van Willem IV, Koning van Groot-Britannië en Ierland en van Hannover. Als dan de erfopvolgingsregeling Victoria van deze troon uitsluit, wordt één harer andere ooms Ernst August, hertog van Cumberland en tot

1) Vg. „*Vier eeuwen Rotterdam*,” 1942, blz. 181.

Brunswijk-Lüneburg, de reactionaire, doch gewetensvolle Koning, die immers alle stukken zo nauwkeurig moet bestuderen, omdat hij slecht Duits kent. Hannover is dan een burgerlijk, kleinsteds plaatsje met 27.000 inwoners, hoofdstad van een feodaal, agrarisch land van 1.700.000 zielen. Er is wat textiel-industrie, doch zelfs niet genoeg voor de behoeften van het staatje. Wat meer welvaart werd opgeleverd door een levendige expeditiehandel van en naar de Hanzesteden en het Pruisische Rijnland, waartussen Hannover, dat eerst met ingang van 1854 deel ging uitmaken van het tolverbond, een onafhankelijke schakel vormde. Eerst na de economische aansluiting bij het overige Noordduitsland zou hier de „Gründerzeit” aanbreken, voorspel tot de grote industriële opbloei, voorbereid door de aanleg van spoorwegen krachtens de wet van januari 1842, welke gepaard ging met snelle aanwas van de bevolking, scherpe prijsstijging en een de tijdgenoten sterk treffende bouwwoede in de stad. Vóórdien leeft de grote massa der bevolking nog kleintjes in een gilden-maatschappij, welke vooral in de moeilijke jaren na de Napoleontische storm het jonge geslacht geen ruimte voor ontplooiing biedt. Het koninklijke hof is de zon, waar alles om draait, de koninklijke tuinen – de Herrenhäuser tuin met het koninklijk mausoleum, de Georgsgarten en Montbrillant – bieden het enige schoons. De burgerij amuseert zich in de tuin van Ochsenkopf, in de groeijaren verdoopt in „Odeon”, waar des zomers bij z.g. „Italiaansche nachten” (met bonte verlichting) concerten worden gegeven, gedirigeerd door de Oberstabstrompeter Sachse. Op het Marieninsel is nog een weinig aantrekkelijke gelegenheid, waar de bevolking onder het genot van bier, punch en wijn de uitvoering bijwoont van toneelstukken en opera’s (zelfs de Propheet), begeleid door de muziek van het koninklijke lijfregiment (niet te verwarren met het garde-regiment), welks muziekdirecteur Sommerlatt „sich bei neuen Liebschaften neue Melodieën holt für seine Märsche und Walzer”. Ja, dat koninklijke leger, dat in 1866 op het slagveld van Langensalza ongeveer 20.000 man in het veld zou brengen voor zijn roemrijke zwanenzang, was een tweede glansnummer, in zijn rode Engels aandoende uniformen, welke Ernst August verving door het Pruisische blauw. Vijf jaren dient men voor zijn nummer, vijf malen maakt men dus ten minste het najaarskamp mee op de Lüneburger heide, waar de herfstregens ziekte onder de soldaten bren-

gen, zelfs als zij niet in het veld behoeven te kamperen, doch doornat heen en weer sjouwen van en naar de kwartieren. Afleiding geeft zo nu en dan een bal bij Görtner, troost bieden de vele „Bräute”, hoop op uitkomst levert de loterij bij Schönewolf, welke echter ook de kwade kans biedt van een bijbetaling van 13 Groschen en 6 Pfennige (80 cent). Een zware aderlating als de eerste klarinettist van de kapel 4 Th. ($\pm$ f 7,20) per maand verdient met nog een 2 Th. vleesgeld en andere emolumenten, waartegenover bij het ontslag nog de residuwaarde van het militaire schoeisel moet worden vergoed. Inderdaad, het leven is hard. Een goede schoolmeester verdient 250 Th. per jaar (f 450,—), waar privé-lessen ad 5 Groschen (f 0,30) nog een 60 Th. aan toevoegen, doch waarvan ook 180 Th. kostgeld af moet; een flinke winkelbediende krijgt 150 Th. met kost en inwoning. Maar voor 200 Th. per jaar kan men als jong gezelschap dan ook wel leven; 400 Th. biedt een burgerlijk bestaan. Een huishouden van 14 personen brengt men voor 800 Th. netjes door de wereld. Doch er moet dan ook niets bijzonders gebeuren; een brief naar Holland kost 80 cent tot een gulden en het is dan ook zaak het zo te draaien, dat de ontvanger betaalt. Het geldstelsel is hopeloos ingewikkeld met zijn goudkoers, conventionskoers en courantgeld. Het treft, als een onnozele leverancier uit het Saksisch-Boheemse grensgebergte van het goudprobleem geen kaas heeft gegeten en zich naar de papierkoers laat betalen. En dan komt daar op 6 maart 1844 zo'n metoor aan de muziekhemel als Liszt in Hannover een concert geven tegen 2 Th. de plaats! Neen, in de kleine burgerij wordt elke Groschen tweemaal omgedraaid en over de Thalers, welke men elkaar in de familiekring voorschiet, wordt deugdelijk rente berekend. De enige echte nachtmerrie is de gedachte aan schulden, zonder welke men rustig kan sterven.

De huizen zijn in Duitsland nog meest van hout, waardoor in Hamburg van 5 tot 7 mei 1842 meer dan een derde van de stad, 1200 erven met 25.000 bewoners, verbrandt¹⁾). En dan spreken in 1849 de kranten van een ontzettende ramp in Rotterdam, als er hele 20 huizen en huisjes op de Leuvehaven aan de vlammen ten offer vallen!

In dit kruimel-milieu leefde van 18 oktober 1770 tot 22 oktober

1) Vg. H. Schleider, *Geschichte des grossen Brandes in Hamburg*, Hamburg, 1843.

1819 Johann Christian Gottlieb Lichtenauer¹⁾ tussen orgelbouwers, vergulders, behangers, hoftrompetters, slaggers en andere handwerkslieden. Zelf noemde hij zich commissionnair en had hij een kleine expeditiezaak, zodat hij wel ingeschakeld zal zijn geweest in de passieve transitohandel tussen Hamburg en het Rijnland. Hij huwde op 26 november 1802 in de Marktkerk Johanne Marie Eleonore Gröne, dochter van Altermann Friedrich Christian Gröne van het slagsgilde, een middelgrote slager van een 25 ossen per jaar, die met zijn gezin de grote vleeshal op de Altstädter Markt bewoonde en bij zijn dood op 15 februari 1837 de laatste drager van de driekantige steek in Hannover was. Het echtpaar Lichtenauer woonde in het akelig smalle straatje, Knappenort, eveneens in het centrum van de oude stad. Doch men was van „stand”. Op personen „niedriger Herkunft” moet men niet neerzien, als zij zich goed gedragen. Voor parvenu's haalt men de neus op. Maar men was dan ook Hauseigentümer, al was de huurwaarde van het pandje maar 158 Th. per jaar, waarvan hypotheek

1) Hij was een zoon van Johann Caspar (13 augustus 1730 tot 19 december 1796), Tischler-Amts-Meister in Hannover, waar hij op 11 april 1760, op vertoon van zijn op 17 augustus 1759 aan hem afgegeven Taufschein, als burger werd ingeschreven. Hij huwde daar drie malen. Johann Christian Gottlieb was het derde kind uit het laatste huwelijk met Sophie Dorothea Marie Menking (1742–25 december 1797).

Deze Johann Caspar was geboortig uit Uffenheim in Franken, waar zijn op 7 augustus 1731 overleden vader Johann Jacob eveneens schrijnwerker was. Deze was gehuwd met Sophie Barbara Gackstätter (1687–1748).

Op zijn beurt was Johann Jacob een zoon van Nicolai, die al weder als schrijnwerker leefde in Ober-Hörit bij Königsberg, een exclave van Saksen-Coburg in Franken.

De ligging van deze woonplaatsen maakt het waarschijnlijk, dat de familie stamde uit het naburige plaatsje Lichtenau bij Ansbach, evenals Uffenheim onderdeel van het markgraafschap Ansbach, met Bayreuth tezamen geregeerd door een jongere linie van de Hohenzollerns, met de oudere verbonden door het huwelijk van de spreekwoordelijk arme Markgraaf met een zuster van Frederik de Grote, hetgeen hem niet belette zich later onder diens vijanden te scharen.

Onze Johann Caspar Lichtenauer vertrok dus tijdens de zevenjarige oorlog uit dit markgraafschap, een centrum van schrijnwerkerij, naar het keurvorstendom Hannover, dat juist met Frederik de Grote was verbonden.

Ik dank de gegevens over deze oudere generaties aan de onuitputtelijke vriendelijkheid en scherpzinnigheid van de genealoog H. Mahrenholtz te Hannover.

en belasting de helft opslokten, ondanks het feit, dat na de Franse overheersing de waarde van onroerend goed verdubbeld was.

Goede Welfen was men zeker. Zowel de mannen als de vrouwen dragen namen van min of meer bekende figuren uit dat roemruchte vorstengeslacht.

De familie gevoelde zich overigens vagelijk algemeen Duits en behoefde in het in 1848 zo rustig blijvende Hannover ook niet afkerig te staan tegen de nieuwe denkbeelden, doch was ook gepredisponceerd voor ontstemming over de excessen. De oudste overlevende zoon Karl Christian (1811-1857), in de wandeling als Carl aangediend, is in dat woelige jaar als notabele in het stadje Wilsdruff bij Dresden zelfs in een politiek proces gewikkeld, dat onder de invloed der gebeurtenissen wordt afgebroken. Als dan op 3 mei 1849 de opstand in Dresden uitbreekt, beëindigt hij des avonds om 11 uur juist een brief aan zijn broeder in Rotterdam: „in Dresden tobt die grässlichste Revolution”. De koning van Saksen wil de grondwet van het Duitse volk niet erkennen en dit veroorzaakt de beweging, welke tot God weet welke gevolgen zal leiden. Tegen middernacht wordt de burgerwacht opgetrommeld voor de opmars naar de hoofdstad Dresden om voor de Rijksgrondwet te overwinnen of te sterven. De dappere burgers begeven zich in hun uniform naar de verzamelplaats. Doch wij hoorden, aldus onze getuige, dat met kartetsen op het volk werd geschoten en dat dempte de moed zodanig, dat van de 200 man slechts ongeveer 12 vertrokken, tot welke ik intussen niet behoorde, maar rustig naar huis ging. Op 5 mei steekt Bakounine echter de rode vaan op en krijgt de gevluchte regering versterkingen o.a. uit de burgerij, welke zich nu van de zaak der vrijheid afwendt. Ook uit Wilsdruff. Ditmaal brengt de troep het tot vlak bij Dresden. Dan blijven er slechts 5 over, die heus Dresden binnengaan, waaronder ook de briefschrijver, die... het spektakel 6 uur lang aanziet en daarna weer rustig naar huis gaat. Als de soldaten hebben overwonnen betreurt hij het lot van de afgeranselde volgelingen van de ontsnapte leiders, blijkbaar nog onbekend met de gevangenneming van Bakounine.

Er zijn in brieven naar Rotterdam ook getuigenissen uit Hessen, waar de revolutie het gladst verliep, doch ook de reactie het zwartst was. Daar ergert de brave burgerij zich aan het feit, dat

de hertog van Nassau en andere hoge heren de beste wijngaarden aan de Rijn bezitten. Veel erger is echter weldra de onbehagelijke spanning door de politieke chaos van partij-hartstochten. Men vreest voor een zijluik van de 90er jaren in Frankrijk. De partij-haat dringt tot in de families door. De Amerikanen zullen in het voorjaar van 1849 wel vele Europa-moeden te begroeten krijgen. In maart 1848 was ieder nog een pak van het hart gevallen, zo hartelijk bewogen allen zich onder elkander. In het najaar reeds heersen wantrouwen, egoïsme en fanatisme. Terwijl men naar vrijheid streeft, gaat zij waarschijnlijk weer verloren. In Mainz zijn de verhoudingen tegenover de militairen van het gemengde Oostenrijks-Pruisische garnizoen dan onuitstaanbaar. In 1850 is men al zover, dat men van een tweede revolutie een vreselijke toekomst vreest, als de volkspartij overwint en de verstandigen niet naar de teugels grijpen. Intussen zal men hopelijk toch wel gaan inzien, dat afbreken gemakkelijker is dan opbouwen. Met name zou de muziek komen droog te liggen. De grote uitgeverfirma B. Schott's Söhne in Mainz wist aanvankelijk nauwelijks, of zij nog kon laten drukken wegens de onbeschrijfelijke slapte in zaken, doch de blijvend goede afzet naar Nederland, België en Amerika deed haar vertrouwen wederkeren. Dan is men in Nederland in dit opzicht gelukkiger. Als de Krimoorlog dreigend nadert sloopt men daar zelfs zijn sterkste vesting.

De geestelijke inspanning van de familie is gericht op leren van talen en van boekhouden. De mannen schrijven keurig en zuiver Duits, de vrouwen veelal slordig en met fouten. De enige niet zakelijke boeken, welke in de bagage van de Lichtenauers voorkomen, zijn twee banden Militärische Monatshefte uit 1786 en een verhandeling over likdoorns. De eerste Lichtenauer, die naar Nederland komt, torst verder mede: Franse, Nederlandse en Engelse woordenboeken, grammatica's voor dezelfde talen en voor Italiaans, een Frans gesprekkenboek (de meeste van een zekere Ahn), een Kleine Schulgeographie van Cannebich, het rillenswaardige Gedrängtes Comptoir-Handbuch van A. Meldola, een helaas verloren gegane beschrijving van Hamburg en nog een paar niet gespecificeerde boeken, waartoe waarschijnlijk het evenzeer afstotende Schul-Rechnenbuch für Hamburg behoorde. Hier te lande schijnt deze droge bibliotheek te zijn aangevuld met een bundel Hollandse Koopmansbrieven en een Nederduitse

chrestomathie of voorbeelden van allerlei schrijfstijl in proza en poëzij, welke de Bataafsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen sedert 1805 op haar geweten had. De tweede Lichtenauer achtte deze verzameling boekenwijsheid blijkbaar afdoende, want hij laat na zijn vertrek uit Hannover zijn boeken onder de hand verkopen. Slechts doet hij zich daarna een niet nader gespecificeerd Lexikon kopen en nazenden. De derde Lichtenauer, die tijdelijk hier verbleef, putte zijn talenkennis blijkbaar uit „Der geschickte Holländer oder die Kunst, ohne Lehrer, in zehn Lektionen holländisch lesen, schreiben und sprechen zu lernen, von Dr. S., ehemaliger holländischer Sprachlehrer zu B.” (1847). U kent het slag: „Inderdaad het weerlicht en het dondert reeds, maar bedroef U niet deswege”. Dr S. had wel reden om anoniem te blijven. Het ernstige studiemateriaal is ongetwijfeld grondig gebruikt, doch vertoont daarvan vrijwel geen spoor. Deze mensen kenden de waarde van elke vezel materie.

Van innerlijk geestelijk leven blijkt niet veel. Vooral de vrouwen vervallen wel eens in teksten en halen menigmaal God's naam aan, evenals de oudste broeder, die een domineesdochter had getrouwd. Vermoedelijk leefden zij in de sterke traditie van de rationalistische catechismus uit 1790 van de General-superintendent Jacobi in Celle, waartegen de vrome blinde koning George V in 1862 tevergeefs optornde. Een feit is, dat de enige Lichtenauer, die zich in ons land vast zette, hier 15 jaar leefde, voordat hij een attestatie inleverde, maar tenslotte toch vastberaden aansluiting zocht bij de Evangelisch-Lutherse Kerk, hoewel in de familie van zijn vrouw, het enige milieu, dat hem hier met de samenleving verbond, een zeer sterke Waalse traditie leefde en in de regel toch in een gemengd huwelijk het kerkgenootschap van de vrouw prevaleert.

De familie Lichtenauer werd getroffen door de destijds gewone, doch daarom niet minder vreselijke ramp, dat de vader reeds op 49-jarige leeftijd stierf, onder achterlating van een weduwe, die acht kinderen tussen 16 jaar en acht maanden tot haar last had. Zij zette de zaak voort, doch kon de moeilijkheden niet aan, hoewel zij het geluk had, dat een Oberkammerherr Von Lenthe om vooralsnog onopgehelderde redenen gedurende 6 jaren, tot zijn dood in 1825, de opvoeding van één of meer der jongens bekostigde. Intussen was de jeugd der kinderen hard: „het lot heeft ons

waarlijk niet vertroeteld; het heeft ons niet op rozen gelegd: wij ontvingen geen ijzersterke gezondheid van onze ouders; ik kan gerust sterven, als de kinderen maar braaf zijn en leeren: wij hebben toch ook niets gehad." Bijziendheid en algemene lichaamszwakte zijn redenen tot afkeuring voor de militaire dienst. Als al spoedig zwakte en tuberculose grote bressen in de familie slaan, schrijven de weinige wat langer levenden dit toe aan het feit, dat zij – vermoedelijk dank zij de heer Von Lenthe – hun jeugd hebben doorgebracht in de vrije lucht van het land en bij een betere kost. Nog in de tweede generatie heeft de tuberculose haar werk grondig verricht. De jongste zoon Julius, „Kind”, bereikte na een treurige jeugd vol ontberingen het intellectuele ideaal van de kleine man: schoolmeester. Toen het leven hem had geknakt door de dramatische strijd in Holland, die ik zal beschrijven, verkreeg de Wertheriaanse melancholie ten volle de overhand op hem: „Ich bin das jüngste Glied einer armen unglücklichen Familie, und es scheint als wenn auch an mir das Schicksal sich erfüllen will. . . Früh und unbeweint, vergessen, sterben. Grabesruh. Leer und ausgebranntes Leben. Ruhe. Grabesruhe.” Slechts twee Lichtenauers en één Gröne uit die talrijke families overleefden de middelbare leeftijd.

Na de schooljaren moesten de kinderen trachten uit te vliegen naar alle windstreken. Voor de niet trouwende meisjes was er slechts één bestemming mogelijk: huishoudster dan hier dan daar, opgejaagd en arm, gelukkig als ongelukken uitbleven, wat niet bij allen geschiedde. De jongens moesten in de practijk een vak leren. De oudste zoon stierf in 1826 jong, waardoor de zorg voor de familie overging op de in 1811 geboren Carl, die een hoge opvatting van zijn taak had: „Durch wunderbare Fügungen Gottes. . . sind wir Kinder jetzt sämtlich dahin gelangt, ohne fremde Hilfe existieren zu können, und ob wir auch sehr zerstreut leben, das Band der Geschwisterliebe umschlingt uns fest, und keine Entfernung kann es trennen”. Zeker gold dit voor deze opofferende man. Na de dood van de heer Von Lenthe wordt hij bediende in een leesbibliotheek, om in 1830 te verhuizen naar Dresden, waar hij bediende wordt in de muziekhandel van Paul¹⁾ en hem na enkele jaren eindelijk de fortuin toelacht in de persoon van de

1) In 1858 overgegaan aan B. Friedel te Dresden, welke zelf is overgenomen door de firma C. F. Peters van Leipzig.

dochter van de hoftrumpetter Grimmer, met wier geld hij zich in het kleine stadje Wilsdruff bij Dresden een kruidenierszaak koopt. Een bedrijf van die aard stond daar toen veel dichterbij de groothandel dan wij thans hier gewend zijn. Carl althans reisde ervoor naar de marktstad Hamburg en elders, de hausse en baisse in de koffie bracht en ontnam hem winst. In Wilsdruff werd hij een notabele: directeur van de Städtische Sparkasse. Zijn tweede vrouw, een domineesdochter, deed zijn gezin aanzwellen tot 14 personen, met inbegrip van de inwonende bedienden. Daarmede leefde hij door en door zuinig, onder voortdurende klachten over de gang van zaken, welke wonderlijk contrasteerden met zijn moraliserende artikeltjes in het *Wochenblatt für Wilsdruff, Tharand, Nossen, Siebenlehn und die Umgegenden* (b.v. „Bin ich reich oder arm”, dat Diogenes had kunnen schrijven). Als hij het horloge van een overleden broeder enige tijd in bezit heeft gehad, wil hij dit overdoen, omdat hij het niet kan bekostigen: reeds twee malen was een glas gebroken. Verzoeken om kleine leningen van hem zeer sympathieke personen wijst hij geërgerd af. Als hij in 1857 na een leven vol ontzeggingen vóór zijn tijd sterft, denkt zijn weduwe, dat zij met haar handen haar brood zal moeten verdienen, doch vindt een erfenis, welke haar in staat stelt ruim te leven en haar vele kinderen een goede opvoeding te geven. Dit is één zijde van een karakter, de andere is, dat Carl zijn broeders en zusters onbaatzuchtig ter zijde heeft gestaan. Meermalen reisde hij naar Hannover en Rotterdam om raad te geven of belegde hij een bespreking met zakenrelaties in Saksen, als geldschietter maakte hij hun het beginnen van eigen zaken mogelijk en zelfs schold hij hun wel schulden kwijt. Voor hem slaat de weegschaal der waardering naar mijn gevoel ver naar de goede zijde door.

De tweede overlevende zoon, Wilhelm Franz, werd op 15 maart 1814 geboren. Van 1828 tot 1834 was hij in dienst van de stadsmuzikant Adolph Ziegeler te Burgdorf bij Hannover, daarna was hij negen jaren soldaat, als hoedanig hij opklom tot eerste klarinetist in het lijfregiment van de koning. Hij gold in die jeugdijaren als een trouwe vriend, tevens een onverbeterlijk zonderling met een goed hart, die het reeds beschreven soldatenleventje leidt, dat ook het rondstrooien medebrengt van talrijke geldleninkjes aan kleine luiden, die niet allen solide debiteuren zijn, zeker niet

„der Flegel Herr Eduard Franzen”, die in drie jaren niet in staat blijkt 18 Groschen terug te betalen. Als daarna de ernst des levens aanbreekt zullen al die kleine bedragen met behulp van de enige in Hannover overblijvende broeder, de schoolmeester Julius, hardnekkig teruggevorderd worden.

De tweede drijvende kracht in de jaren van moeizame opkomst der familie was de op 12 mei 1816 geboren Friedrich Ludewig, in den wandel Louis genaamd. Voor hem en daarmee voor de gehele familie buiten Saksen is vermoedelijk de omstandigheid beslissend geweest, dat van 1833 tot 1836 in Hannover verblijf hield de componist, voornamelijk van arrangementen en pot-pourri's voor piano, Ferdinand Beyer, die in nauwe betrekking stond tot de bekende uitgeversfirma B. Schott's Söhne te Mainz, in wier dienst Louis, nadat hij in maart 1837 voor de militaire dienst was afgekeurd, is getreden in de waardigheid van boekhouder tegen een salaris van twintig Hessische guldens (f 24,—) per maand. Hij heeft daar een goede carrière gemaakt, getuige, dat zijn salaris in vijf jaren verdubbelde. Utlatingen in latere brieven bewijzen, dat hij al die tijd met de familie begerig heeft liggen loeren op de kans zich zelfstandig te maken door eigen zaken op te zetten. Op 23 april 1842 maakte hij zich vrij uit zijn dienstbetrekking om blijkbaar onmiddellijk aansluitend in een andere verhouding tot Schott te treden. Deze reeds uit de 18de eeuw daterende firma nam en neemt een vooraanstaande plaats in het muzikleven van Duitsland in. Destijds had zij over het gehele land een kleine 500 depôts verspreid, waaraan zij haar uitgaven leverde met 50 % rabat op de winkelprijs. Daarnaast leverde zij ook via haar commissionnaires in Leipzig, het grote wereldcentrum van de muziekhandel, en wel in zulk een mate, dat zij alleen daarvoor 1.000 Thaler per jaar provisie betaalde. Voorts onderhield de firma, die in de Franse tijd nauwe relaties met het Westen had verkregen, een levendige uitvoerhandel naar Frankrijk, België, Nederland, Engeland en de Verenigde Staten. Zonen en kleinzonen van de stichter hadden op vele plaatsen filialen opgericht – Antwerpen, Brussel, Londen en Parijs. In ons land misten zij destijds nog zulk een pied à terre, waardoor het risico van de leveringen tot verliezen leidde. De flinke boekhouder heeft blijkbaar van deze maas in het organisatorische net profijt getrokken. Op 15 november 1842 laat hij zich door de Hannoveraanse gezant

bij de Duitse Bond te Frankfort a/Main een pas naar Rotterdam uitreiken. Op 21 november reist hij door Nijmegen naar die stad, doch reeds op 28 november is hij in Amsterdam, op weg naar Zwolle. Op 7 december is hij in Cleef met bestemming naar Düsseldorf. Deze rondreis maakt de indruk, dat Louis nog heeft rondgezien, alvorens zich een keus te doen. Het is niet onmogelijk, dat hij ook nog heeft gedacht over een positie in Engeland. Het feit, dat hij onder zijn schaarse bezittingen een zwart op wit gesteedrukte kaart van Londen medevoerde, is mij bij deze mensen, die elke Groschen tweemaal omkeerden, het bewijs, dat hij ook daar heeft vertoefd. Wanneer is echter geheel onbekend. Wat daarvan zij, de keus viel op Rotterdam.

Op 12 februari 1843 leverde kleermaker E. Pillarz te Mainz nog voor 15 Hessische guldens een zwarte rok, vier vesten en een pantalon aan de nieuwe depôthouder van B. Schott's Söhne af en op 25 maart verkreeg deze een visum voor de reis naar Rotterdam, ditmaal over Brussel. Op 1 april passeerde hij Breda. Buiten de reeds genoemde drukwerken en een grote fraaie reiskaart van Duitsland bestond zijn bagage in hoofdzaak uit wat toiletartikelen, twee brillen, een zijden paraplu en das, een zwart fluwelen kalotje, een leren portefeuille, schrijfgerei en voor f 41,— muziek. In Rotterdam huurt hij een kamer bij zekere Richard Bernecaate op de Hoogstraat Z.Z., 416, ter hoogte van de Hoofdsteege en reeds op 29 april reiken Burgemeester en Wethouders hem een acte van inwoning uit, nadat hij een door de beëdigde vertaler I. G. Litzau getrouwelijk uit het hoogduits overgebracht bewijsstuk heeft overgelegd, dat hij in zijn vaderland vrij was van militaire dienst.

Louis was theoretisch ongetwijfeld op de hoogte van het muziekvak, niet slechts administratief. Ferdinand Beyer raadpleegde hem althans ernstig over de inrichting van een door hem ontworpen pianoschool, waarmede hij moeilijkheden had. Doch daarnaast was practisch vakmanschap nodig, omdat de nieuwe zaak ook en vooral op de verkoop van instrumenten zou zijn ingericht. Zo kwam tot de eerste klarinettist van 's konings lijfregiment in Hannover, de twee jaar oudere broeder Franz, de roep om aan het Hollandse avontuur deel te nemen als hulpkracht voor de bedrijfsleider Louis. Op 27 mei ontvangt hij ontslag uit de dienst en op 15 juni stapt hij in de postkoets van Hannover naar

Des Registers.

44

Såltig för sin Laga.

be- Inhaber

Befondere Zeichen:

Erpicht *Handy*

Unterschrift des Reisenden.

2 Lichtenauer

~~Sept~~ Grades

auf einen bequemen Aufenthalt, ferner die
der Musikanten. Einleitung 2
Schiffen in Mainz
vorhabenden Reise von hier
über Mainz
nach Rotterdam — frei und unge-
hindert reisen und zurückreisen, in auch nöthigen Falls jeden
möglichen Schutz angedeihen zu lassen.

ausgeführt von der 15ten (März) 1800 (juni) und jünge (1842)
Königlich Gymnasium Heiderberg
Gefunden ist.
Die Befragung des Herrn
Herrn Löffel v. Kauten
Schweiz.
L. v. Kauten

141

Wezel, met een koffer van 88 pond en een zak van 8 pond. De inhoud van deze bagage was geheel materieel: naast twee klarnetten, een pijpenkop en een doos snuiftabak slechts klederen, waaronder een solide kern van zestien hemden. Om 11 uur vertrekt de diligence. Tot Bückeburg beuren de Koninklijke Hannoveraanse posterijen 2 Th. en 3 g.gr. voor 7 mijl (52 km.) rijden, alsmede 19 g.gr. 4 pf. extra vracht (boven 30 pond). Daarna gaat het naar Minden en wordt de reisrekening overgebracht in Thaler's en Silbergröschchen, omdat men nu in Pruisen is. Over Wiedenbrück en Münster wordt de 16de Wezel bereikt. De eigen dag gaat de reis verder per stoomboot, vermoedelijk van de Keulse Stoomboot Rederij. De prijs van 1 Th. 9 Silbergr. wijst uit, dat de heer Lichtenauer eenvoudig reisde in de voorkajuit. In Pruisen verschalkte hij nog een fles bier van 5 Silbergröschchen, op Nederlands gebied appels voor een stuiver. Het logies in Nijmegen kostte f 1,— en 8½ stuiver met 5 stuiver fooi. De 17de gebruikte hij slechts een glas persico van 2½ stuiver. Alles bij elkander kostte de reis 18 Th. 10 g. gr., f 33,— dus. Een genoegzame betekende zij zeker niet; met name de Rijnreis is door de toenmalige Lichtenauers verwenst. Vooral is het niet aardig, als men in 1849 zijn mede-reizigers hoort praten over de cholera, welke in Rotterdam heerste. Carl heeft zijn derde bezoek uitgesteld totdat Rotterdam aansluiting op de Rijnspoorweg zou hebben gekregen, doch zijn gezondheid heeft hem zulks tenslotte niet meer toegelaten.

Ook Franz nam zijn intrek bij Bernecaate, getuige de veiligheidskaart, welke de politie hem op 26 juni voor een verblijf van veertien dagen uitreikte. De broeders woonden daar in de onmiddellijke nabijheid van de Hoendermarkt, aan het noordelijke uiteinde van de Hoofdsteege bij de Hoenderbrug over de Steigersgracht, waar zij de hand konden leggen op het Huis „Het Vergulde Spinnewiel”, gelegen op de hoek van Houttuin en Hoendermarkt met de noordzijde in het water van het Steiger. De kamerbeheerder Gerrit Jonkers verkreeg dit huis in 1841 en exploiteerde er, blijkbaar gedachtig aan het feit, dat men kamers nog ergens anders mede kan behangen dan met behang, gedurende twee jaren een kunsthandel, onder de aanduiding „Tentoonstelling”, terwijl hij tevens het bovenhuis bewoonde. Hij had het pand daartoe keurig doen opknappen, doch moest het reeds in september 1843 verkopen aan de muzikonderwijzer J. H. Paling, die het blijkbaar

N°. 192

De houder heeft *aan*
Pas gedeponoord onder
No. 5754

Houder dezes is verplicht dezelve
immer bij zich te dragen en na ex-
piratie van het hem vergund ver-
lof tot verblijf, zich telken reize
ter Directie van Politie te pre-
senteren, ten einde deze te doen
vernieuwen.

SIGNALEMENT.

Oud 29 Jaar

Lang 166 cm

Haar blond

Wenkbrauwen blond

Oogen blond

Neus dwars

Mond klein

Baard blond

Bijzondere teekenen

VEILIGHEIDSKAART.

—•••••—

De Directie van Politie te Rotterdam, vergund aan

W. F. Lichtenauer

van beroep *Handelaar*

wonende te *Harlem*

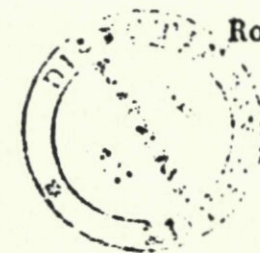
om alhier gedurende den tijd van *14 dagen* te verblijven,

inwonende bij *Barnardus Hertzberg*

ROTTERDAM, den 26 Juny 1843

De Commissaris van Politie,

J. Köhler

Handteekening van den Houder,

W. F. Lichtenauer

nog niet terstond kon of wilde betrekken, doch het aan Louis Lichtenauer verhuurde. Daardoor kon de jonge firma reeds terstond aardig voor de dag komen. Ruimte was er ook genoeg: 7 m gevel aan de Hoendermarkt en bijna 5 in de Houttuin. Daarboven twee verdiepingen en een zolder, zodat er ook voldoende woonruimte was. De eigenlijke hoendermarkt was juist in 1842 verplaatst naar elders, zodat de stand veel verbeterd was. Eigenaardigerwijs was overigens de muziek- en instrumentenhandel destijds vrijwel in die hoek van de stad geconcentreerd. In de regel was de verkoop van muziek verbonden met die van instrumenten, van boeken, van kantoorbenodigdheden of met een drukkerij. In de Hoofdsteege waren gevestigd de boekhandelaar S. van Reyn Snoeck, die de vertegenwoordiger was van de Brusselse muziekhandelaar L. Lahou. Daar was ook de papierverkoper W. C. de Vletter, die al spoedig met zijn zwager de pianohandelaar J. H. Paling ook in muziek zou handelen. Slechts enkele huizen verder op het Steiger woonde de muziekonderwijzer en -handelaar F. C. G. Weinreich. De pianohandelaar F. G. Coenen huisde op het Toesteiger. De boekdrukkers Mensing & van Westreenen in de Houttuin gaven ook al muziek uit¹⁾. Voor een stad van de toenmalige grootte wijst dat alles op een opgewekt muzikleven. Men stond dan ook vlak vóór het merkwaardige jaar 1844, toen de muziekschool van „Toonkunst” werd gesticht en op 23 januari de nieuwe concertzaal in de Sociëteit „Harmonie” werd geopend. De toonkunstenaar Coenen en de eerste Wouter Hutschenruyter – stamvader van de Rotterdamse dynastie van musici²⁾ en weldra een nauwe relatie van de nieuwe firma – leidden hier het muzikleven, Joh. J. H. Verhulst zou het weldra op nog hoger peil brengen. Naast vooraanstaande kunstenaars traden talrijke goede dilettanten op, hetgeen wijst op een ruime gelegenheid voor een degelijke muzikale opleiding. In 1854 was hier zelfs een schitterend muziekfeest mogelijk, waar de grootste sterren als Liszt, Rubinstein en Hiller onder de feestgenoten waren. De tijd was dus niet slecht voor de vestiging van het depôt van B. Schott Söhne te Rotterdam.

1) Vg. W. N. F. Silbermacher Zijnen in „Caecilia” (Maandblad voor Muziek) van 15 december 1912.

2) Vg. Rotterdamsch Jaarboekje 1927, blz. 34: „Muzikale herinneringen aan de Rotterdamsche schutterij,” door Wouter Hutschenruyter.

Vermoedelijk stond de zaak destijds dichterbij een huidig pianomagazijn dan bij een zuivere muziekhandel uit onze dagen. De Lichtenauers beschikten over een 25 piano's van Duits en Belgisch fabrikaat, met Weener of Engels mechaniek (pianino's, vierkante piano's en staartstukken), nieuw of bespeeld, welke zij niet slechts verkochten tegen prijzen tussen f 240,— en f 700,—, doch ook verhuurden voor f 2,— tot f 10,— per maand. Dan hadden zij Weener gitaren van ebbenhout al of niet met mechaniek; fluiten in palmhout en ebbenhout; violen, cello's en contrabassen; klarinetten, hobo's, hoorns, trompetten, trombones, tuba's, trommen, pauken, bekkens van Weener, Parijzer en eigen fabrikaat, harmonica's, Italiaanse, Duitse en Engelse snaren. Het „eigen fabrikaat” doelde wel op vervaardiging op bestelling van koper in de huisindustrie te Markneukirchen in Saksen, waarvoor broeder Carl bemiddelde. Carl vond hun zaak maar saai, in tegenstelling tot een loopzaak als zijn kruidenierswinkel. Ook dit wijst op overheersen van de handel in grote stukken. In andere zin was deze intussen allesbehalve saai. Ondanks de aangekondigde „vaste” en zelfs „fabrieksprijzen” was de prijszetting zeer subjectief. Franz snijdt op, dat hij f 30,— verdient op bekkens, welke hij voor f 100,— verkoopt, terwijl Louis vast maar f 80,— had kunnen maken. Een lelijke vleugel, die men al cadeau had willen doen, wordt met een hoeraatje verhuurd. Zo nu en dan wordt de voorraad geveild en vernieuwd. Er wordt druk geadverteerd in de Rotterdamsche Courant. Naast de instrumenten was er intussen het depôt van de muziek van Schott, die de Lichtenauers bij uitzondering 70 % rabat gaf, doch daarentegen rente vorderde over de waarde van de voorraad, welke hij blijkbaar al te best op peil hield. De „infamen Zinsen” waren althans een nagel aan de doodkist der eerste Lichtenauers. Bovendien kocht Louis het wel een duizend nummers tellende fonds van de in 1842 overleden drukker-muziekhandelaar L. F. Plattner, bekend als de eerste steendrukker in Nederland¹⁾. Werken van Adam, Auber, Bertini, Beyer, Burgmüller, Donizetti, Lemoine, Liszt, Löwe, Meyerbeer, Rossini, Thalberg, alsmede de charmante collectie Franse liedjes

1) Vg. S. Moulijn, De eerste steendrukker in Holland, Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift, Deel LXV (Januari-Juni 1923), blz. 303 e.v.; van dezelfde: De eerste jaren der Lithografische prentkunst in Nederland (1927).

(La Lyre Française) werden met vele andere druk geadverteerd. Buiten het fonds van Schott beschikte men over wel 11.000 nummers. De ondernemende Lichtenauers hadden echter een zekere minachting voor deze kleinere handel. Zij gaven wel muziek bij de instrumenten cadeau of tegen halve prijs, waarvan dan toch altijd nog 40 % winst was. Overigens breidden zij deze handel uit door elders in het land sub-depôts te vestigen.

Ook de uitgeverij werd reeds terstond ter hand genomen. Een Yachtclub-gavotte uit die jaren wijst op medeleven met de grote gebeurtenissen in de stad¹⁾. Ook deze tak van bedrijf had echter een dynamisch karakter, doordat de uitgaven ook weder aan collega's werden overgedaan.

De kaartverkoop voor concerten werd mede terstond ter hand genomen.

Ten slotte kon men in het magazijn blijkens een advertentie uit 1844 in korte tijd en op gemakkelijke wijze het gitaarspelen leren, terwijl tegelijk onderwijs in de zang werd gegeven.

Louis heeft dan dit veelzijdige bedrijf in oktober 1843 voor het publiek geopend met een circulaire van de 23ste, welke over geheel Nederland werd verzonden. Op 26 oktober volgde de eerste advertentie in de Rotterdamsche Courant. Met ingang van 28 oktober zijn de inboedel, het muzikpapier, de muzikinstrumenten, gereedschappen, enz. door de makelaar U. H. M. Bicker Caarten voor f 16.000,— verzekerd bij de Nederlandsche Assurantie Compagnie te Rotterdam en de Maatschappij van brandverzekering voor het koninkrijk der Nederlanden te 's-Hertogenbosch, elk voor de helft tegen een premie van 2 per mille.

Louis vertegenwoordigde in de combinatie zelfbewust het intellect: hij voerde de correspondentie, regelde de geldzaken, hield boek, bestudeerde de Nederlandse belastingwetgeving. Zijn „eiserer Starrsinn" hield de oudere broeder gebannen in de winkel, bij het door de patroon minderwaardig geachte werk. Met verbeterd ijver pakken beiden aan. Alle oude gemoedelijkheid is vergeten. De Duitse familie krijgt nauwelijks brieven meer. De oude vrienden wordt slechts geschreven om het beetje uitstaande

1) En zelfs in de omgeving, getuige het nummer: F. Böhme, Marche triomphale pour le piano sur des motifs de Donizetti, composée et dédiée aux membres actifs du manège de Dordrecht, Rotterdam chez L. F. Lichtenauer.

geld nog los te wringen. Het vrolijke meisje uit Hannover met haar wipneus, de laatste vlam van Franz, die het zo ernstig met hem nam, wordt losgelaten en is tragisch in haar smartelijke brieven, waarin zij voor zijn welzijn het offer brengt van eigen geluk. Gewerkt, geploeterd moet er worden, geld moet er verdiend worden, geld voor de rente aan Schott, aan Carl en aan de andere broers en zusters. Hoeveel precies is niet bekend, nu in mei 1940 de oude boekhouding verbrand is. Franz nam vermoedelijk 750 Th. mede, bijeengegaard onder meer door de verkoop van het enige effectenbezit der familie: een $3\frac{1}{2}$ % obligatie van het Koninkrijk Hannover ad 200 Th. Er is enige reden aan te nemen, dat Carl voorts 1.400 Th. in de zaak heeft gestoken. Veel minder zeker niet, want in 1850 mag hij een wissel van f 1.600,— trekken. Nu, er werd geld verdiend. De gehele Duitse familie verheugde er zich in. En toch kwamen uit Rotterdam maar klachten.

Daarvoor waren, om met het minste te beginnen, zakelijke redenen. De Nederlandsche auteurswet van 25 januari 1817, S. 5, beschermde alleen werken van het eigen land. De „schoone Compositiën”, waarvan de heren Schott zich „het regtmatige eigendom” hadden verworven door „jaarlijks duizende guldens” te betalen om „deze ook in het Koninkrijk der Nederlanden uitsluitend te mogen debiteeren” werden lustig nagedrukt. Vooral de firma Lahou uit Brussel maakte het daarmede bont. Haar vertegenwoordiger Van Reyn Snoeck stelde de prijzen voor de vorm hoog, doch verleende de kopers zogenaamd $66\frac{1}{2}$ % rabat, waardoor zijn echte prijzen ver beneden de officiële noteringen van Schott kwamen. Op 18 november 1843 adverteert Schott in de Rotterdamsche Courant om deze boze praktijken aan de kaak te stellen en „alle regtstreeks van de componisten gekochte en door deze zelf gecorrigeerde en op best papier net gedrukte muziekwerken” te stellen tegenover „Belgische incorrecte nadrukken”. Lahou antwoordt op 23 november 1843 eveneens per advertentie: hij wijst op de wangunst van Schott en stoft op de onderkruipersprijzen voor zijn „integendeel eer correct en op bijzonder fraai papier gedrukte muziekstukken”, waarvan de uitgevers – o raffinement – niet te Brussel, doch in Parijs zijn gevestigd. Hij biedt aan stukken met fouten terug te nemen. Louis repliceert op 25 november met een bij wijze van uitzondering door hem voluit getekende advertentie. Hij gaat nu zelfs beneden de prijzen van

Lahou. „En hiermede meent de Ondergeteekende genoeg gezegd te hebben, ten einde men de Brusselsche Nadrukken in derzelver waarde zou kunnen beoordeelen”. Later werpt De Vletter zich vooral op de oereigenste uitgaven van Schott: de talrijke arrangementen van Beyer. Dat alles was bitter.

Daarbij kwam persoonlijk verdriet. Uit de stille Duitse landstadjes kwam men in Rotterdam, waar „alles met een geest van bezigheid en drukte is beziel”¹⁾. In de ogen der immigranten is het hier een „Krämerland, das nur auf seinen Vorteil sieht und ginge die Welt darüber zu Grunde”, waar men goedkopere boven betere instrumenten stelt. Het is een „koud, onvriendelijk land, met koude, harteloze mensen”, de keerzijde van de penning, welke Berthoud liet zien! Van het nemen van een Hollandse bediende „kann natürlich keine Rede sein”. Van de flegmatieke Rotterdamse vrouwen kan men zich in Hannover geen vriendelijk denkbeeld vormen. Het leven is er duur: het is er alleen goed om veel te verdienen en dan terug te keren naar Duitsland. En dat in de tijd, waarin ons land volgens Prof. Gerretson „meer en meer een groot armhuis werd”²⁾. De weinig verwende Hannoveranen merkten daar weinig van: van de bezuinigingen van Van Hall treft hen alleen de opheffing van de militaire muziekkorpsen: een regiment zonder muziek is toch werkelijk maar half; en waar moeten alle musici blijven?³⁾ Neen, financieel is Holland zelfs in deze kritieke tijd voor deze mensen in hun bekrompen omstandigheden het land van belofte. Wanneer men van een bezoek aan Rotterdam in Saksen terugkomt, verwacht iedereen, dat men beladen zal zijn met alle rariteiten uit het natuurrijk, welke natuurlijk in Holland goedkoop te krijgen zijn. Walvisgeraamten, opgezette zeeleeuwen, kleine en grote apen, kolibris, struisvogeleieren, amfibieën en slangen van verschillende soorten, zij liggen natuurlijk in Holland voor het grijpen en men verbaast zich eigenlijk, dat men er daar nog geld voor geeft. In de practijk gaan er alleen vaatjes met 60 haringen uit Rotterdam naar Duitsland. Dan is er het ellendige klimaat: de eeuwige nevels, die van elke

1) „De Nederlanden,” 's-Gravenhage 1841, blz. 17.

2) Geschiedenis der Koninklijke, Utrecht, 1939, I, blz. 27-28.

3) Dit geluid klonk ook in de rede van Mr. P. C. Schooneveld, lid voor Zuid-Holland in de IIe Kamer (Handelingen 1842-'43, 4 October 1843, blz. 729).

ziekte de schuld krijgen. De Duitser, die hierheen komt, neme vooral vele hemden en onderbroeken mede. Dan is er, naast de pijnlijke reinheid, de vele modder en het vele water. Hoe kan men zijn kinderen uit spelen zenden in zulk een grachtenland; dan zijn zij veiliger bij de Saksische bergstroompjes (toen Carl dit schreef, kon hij niet vermoeden, dat één zijner dochters daarin de dood zou zoeken). En in dit waterland heeft men nog geen water ter beschikking: de harde lessen van de cholera werken door. Het is bovendien een vervloekt rattennest. De hoogste waardering van Carl is: „das nicht gerade verpestete Land”. Ook de merkwaardige levenswijze bevalt slecht: bakker, groentevrouw, asman, vuilnisman, boterboer en anderen trekken dagelijks tot grote ergernis van de heer des huizes aan de bel. Als men rust nodig heeft informeert men in Mainz naar de prijs van zo'n echte Duitse sofa met zijn hoge omranding, zoals die in Rijnschippersmilieus nog wel te zien is. Hoewel de schoonzuster van de heer Jonkers „ohne bestimmtes Gehalt” de toegewijde huishoudster van de Lichtenauers wordt, luidt het oordeel, dat er in Holland geen goede huishoudsters zijn. Zij maakt wel „mit zarter Hand” coteletten en biefstuk klaar, maar zij kent geen „Europeesche recepten”. Neen, dan is de cervelaatworst, welke zuster Auguste zendt, welkom. Julius brenge vooral ham en metworst mede! Zo is men, door heimwee verteerd, eenzaam in de grote stad, met haar moeilijke taal, waar men zijn jeugd zonder uitkomst verspilt in een treurig huiselijk leven. De zwakke Louis moet zuinig zijn met zijn adem. De dagen gaan zwijgzaam voorbij, humeurigheid en norsheid gaan het karakter overheersen.

In mei 1845 volgt een nieuwe tegenslag. Paling vestigt zelf, met zijn zwager De Vletter, een muziek- en pianohandel in „Het Vergulde Spinnewiel”. De Lichtenauers trekken naar het huis naast de Fransche kerk, dat Henricus Nijgh, de boekhandelaar, die zojuist de Nieuwe Rotterdamsche Courant is gaan uitgeven, heeft verlaten. De ruimte is kleiner, doch men is dichterbij de woonwijken, die in het Westen gaan verrijzen, zodat vermoedelijk deze tegenslag ten slotte winst heeft betekend. Omstreeks die tijd heeft Louis echter zijn eerste bloedspuwing. Zijn toestand wordt in jaren van ingespannen arbeid steeds slechter: van 20 tot 30 augustus 1847 komt de trouwe raadgever Carl. Het zal wel op zijn aandrang zijn geweest, dat Louis op 25 februari 1848 de „affaire”

verkoopt aan zijn broeder, de „particulier” W. F. Lichtenauer, met alle lusten en lasten voor een lijfrente van f 600,— 's jaars. De fiscus is hiermede al vast schaakmat gezet. Op 25 januari 1849 wordt de eenzaamheid naast de langzaam wegstervende broeder Franz, naar hij voorgeeft, te erg: na jaren schrijft hij weer aan Julius en bezweert deze spoedig over te komen: naar Duisburg kan hij nu met de spoor reizen. In Rotterdam behoeft hij slechts te vragen naar de muziekhandel van Lichtenauer of Schott. Misschien staat er wel een omnibus voor van Koens uit de Magere Varkenssteeg (Boymansstraat), die naast de Lichtenauers woont; die kan hij dan nemen. Wat Franz niet schreef was dat deze uitnodiging eigenlijk uitging van Louis, die de zaak niet dorst over te laten aan de muzikmaker zonder theoretische ondergrond. De doodzieke man kon niet rustig sterven in de gedachte, dat het bouwsel, hetwelk hij met zoveel moeite en zorg had opgetrokken, ineen zou storten en Franz mede zou verpletteren. In elk helder ogenblik deed hij een hartstochtelijk beroep op de laatste intellectuele reserve in zijn familie. De schoolmeester verweerde zich wanhopig: genegenheid voor zijn vak, gehechtheid aan zijn milieu (de beschrijving van een kegelavond is kostelijk) en liefde voor zijn vaderland verzetten zich tegen deze aandrang. Doch als hij na veertien dagen teruggaat, is de eed aan het doodsbed afgelegd. In Hannover teruggekeerd begrijpt hij zijn fout eerst ten volle en talmt hij met de beloofde liquidatie van zijn positie, terwijl de stervende in het kleine achterhuis bij elk geschuifel in de winkel de stap van de teruggekeerde meent te herkennen.

Het is 24 februari 1849. Nog juist binnen een jaar na de verkoop van de zaak gaat Louis des morgens om vijf uur de langgewenste rust in. Franz kan nu werkelijk eigenaar worden en haast zich nog vóór de begrafenis de cliëntèle op de hoogte te stellen: „De affaire zal door de ondergeteekende op dezelfde voet worden voortgezet, echter provisioneel op naam des overleedenen: blijve mij bij voortduring in uwe gunst en recommandaties aanbevelen, terwijl ik met de meeste accuratesse uwe orders zal blijven waarnemen”. De regeling is nog niet compleet: Schott weet nog van niets. Van 20 maart tot 2 april komt Carl weer confereren. De gelegenheid is gunstig. Franz werpt zich met hartstocht op zijn eindelijk verkregen vrijheid. Om 5 uur staat hij op; hij werkt van 6 tot 11. De omzet stijgt met 25 % tot f 28.000,— per jaar. Schott

ontvangt f 1.000,— per maand, de winst bedraagt f 5.000,— à f 6.000,—, ruim een professorssalaris uit die dagen. Nu kan de succesrijke depôthouder de noodzaak om een nieuw contract te sluiten gebruiken om betere voorwaarden af te dwingen en zich eindelijk te bevrijden van de „infamen Zinsen”. Na een jaar is het gelukt en treedt Schott in de eisen van zijn toverleerling. Wie had dat van mij gedacht, toen ik nog in het soldatenpakje liep? Deze taaie werker, die zelfs ook eenmaal bloed opgeeft en zich naar aller mening doodwerkt – wat zal De Vletter blij zijn! – denkt er niet aan zakelijke steun bij iemand te zoeken. Hij werkt met een loopjongen tegen f 1,— per week en op klompen, voorwerp van onophoudelijke verbazing van de Duitse familie. Een toch aangenomen bediende beperkt hij tot twee dagen in de week, omdat hij geen tijd voor hem heeft. Hij kan niet inzien, dat men zo’n bloeiende zaak niet geheel alleen kan drijven, omdat hij jaloers is op het bezit van het object van zijn enige hartstocht. Zulk een bezetene van eigen wilskracht behoeft waarlijk niet de steun van een jonge schoolmeester. Toch schreeuwt hij nog op de sterfdag om de overkomst van Julius: hij heeft een deelnemend wezen nodig, dat is een getuige van zijn succes. Brief na brief ijlt naar Hannover. De arme Julius vecht wanhopig. Carl snelt hem te hulp. Samen zoeken zij het puikje der Duitse bedienden op en laten de man solliciteren. In lange brieven wordt Julius’ onmacht uitgemeten. De geweldenaar in Rotterdam lacht erom. Reeds Louis vond immers, dat hij in de winkel met geen geld was te betalen en wat boekhouden betreft heeft men slechts wat gezond verstand nodig om mijn en dijn van elkaar af te zonderen. Julius zal een heerlijk leven hebben: Louis heeft niets medegenomen – zelfs nauwelijks successierechten, de fiscus heeft na harde strijd geloofd aan een nalatenschap van f 1125,67, hij mag ieder jaar vier weken naar Duitsland, bijvoorbeeld naar Mainz om het vak nog beter te leren (kon Franz maar veertien dagen gaan!). De eed jegens de overledene wordt tot het uiterste uitgebuit. Julius mag de weldaad van Louis niet afwijzen. Franz vraagt slechts een zekere vergoeding voor zijn kapitaal en zesjarige arbeid: verder zullen zij alles eerlijk delen. Na maanden bezwijkt de arme mensenredder („Der Himmel möge mir gnädig sein”), doch neemt nog uitstel tot Sint Jan om de schade van een tussentijds verbreken van zijn verplichtingen te ontgaan. Franz is woedend: „die lum-

pigen 100 Thaler'' – wel waren de tijden veranderd! – had hij graag over gehad voor een snellere verschijning van zijn wrijfpaal. Hij gaat nu vrezen, dat hij met Julius nog wel eens meer last kon krijgen dan met de zieke Louis. Als de redder van de firma Lichtenauer ten slotte arriveert, begint hij natuurlijk met een fris standje te incasseren voor zijn getreuzel. Toch gaat hij nog vol moed aan het werk, doch bemerkt weldra, dat hem nauwe grenzen zijn getrokken. Frans heeft thans zelf, naar beproefd recept, de administratie vast in handen genomen. In intellectuele zelfwaardering beweert Julius ten slotte, dat hij slechts huishoudelijke werkjes op te knappen kreeg. In elk geval openbaart zich een gruwelijk misverstand van bedoelingen. De toezegging, welke Julius overmoedig aan tante Leentje Gröne heeft gedaan, dat zij bij de beide broeders in het beloofde land huishoudster zou kunnen worden, kan hij niet gestand doen, omdat Franz zijn oude „Giffrau'' niet wil offeren. De zelfbewuste Julius moet zich verontschuldigen tegenover heftige verwijten van de versmadede hulpkracht. Van teleurstelling vervalt hij in een steeds diepere melancholie, welke hem ten slotte het verblijf in Rotterdam doet beschouwen als een dantesk helletafereel. Niets leert hij, hij hoort slechts verwijten aan. Rustig aanschouwt Franz zijn radeloosheid. Dan weer krijgt hij dagenlang geen woord los van zijn maar werkende broeder, die mopperend opstaat en zich mopperend te slapen legt. Elk gebaar van de langzamerhand gehate bestudeert hij uit zijn wrokkende eenzaamheid en elk gebaar staat hem tegen. Franz schijnt behoefte te hebben aan een leven in strijd en ruzie. Slechts dan glijdt een lachje over zijn zure gezicht, wanneer Julius hem verzekert, dat hij hem voor de knapste man van Rotterdam houdt. Als hij zo doorgaat zal hij zich spoedig hebben doodgewerkt! Franz van zijn kant ziet in de verkommering van zijn jongere broeder slechts een uitvloeisel van diens hypochondrische aanleg, voortvloeiend uit zijn treurige jeugd. De beloofde vacantie zal in het voorjaar van 1850 verbetering in zijn toestand brengen. Geheel rein is Franz' geweten blijkbaar toch echter niet, want op de valreep, 30 maart, wordt nog vlug het beloofde firma-contract opgemaakt, met terugwerkende kracht maar even tot 1 januari 1849. Julius erkent, dat al de baten, bij de aanvang der vennootschap daarin voorhanden, door Franz zijn aangebracht, de winsten en verliezen zullen zij ieder voor de helft genieten en dragen. De nieuwe firmant

krijgt zijn nauwkeurig toegemeten reisgeld, na veel gepraat, zoals hij beweert, waarmede de kas dan ook op een paar stuivers na gelegeerd scheen. Is hij dan soms een dief? Wat heeft hij zo aan dat getekende „vodge papier”?¹⁾). Als op 18 april zijn tijd ten einde loopt en hij zich „als een gehoorzame knecht” reeds voor de terugreis zou moeten hebben klaargemaakt, schrijft hij uit Hannover zijn afscheidsbrief, met het verzoek zijn koffer op te zenden en de belofte al zijn vacaties naar Rotterdam te komen. Franz antwoordt met een epistel vol verwijten, waarmede de breuk volmaakt is. De ongelukkige berooide Julius slaagt erin weer een baantje te krijgen, doch slechts op een volksschool. Zijn aanstelling luidt op 300 Th. 's jaars, doch een postscriptum bestempelt zulks als een vergissing en brengt het salaris terug op 250 Th. ! Weer werpt hij zich op zijn werk en spant hij zich ten bate van zijn zuster Auguste in om haar zaken in Hannover te regelen. De bijl is echter aan de wortel van de boom gelegd. Zijn tragische levensstrijd heeft hem een kwaal doen oplopen, waarvan hij de symptomen nauwkeurig beschrijft in een brief aan een Duitse wonderdokter uit die jaren, de Heidelbergse schoenmaker Lampe, sinds 1819 gevestigd in Goslar, waar zijn „Heilanstalt” vaak door een 300 patiënten per dag werd bezocht en waar zelfs George V en koningin Marie in 1862 een vermageringskuur kwamen doen. Julius was echter niet te redden en stierf eenzaam op 7 april 1852. De enige ziekentroost kwam van Carl, die hem 10 Th. had geweigerd voor een reisje naar Wilsdruff (Julius verdiende toch weer 300 Th.!), doch naar het sterfbed 2 Doppellouis d'or zond als patentgeneesmiddel tegen de enige kwaal, welke Carl zich blijkbaar kon indenken: onbetaalde schulden. Hij zucht van verlichting, als deze er na de dood niet blijken te zijn. In 1857 bezwijkt hij zelf aan de gevolgen van zijn te grote soberheid.

In Rotterdam daarentegen is het uit met het klagen. Franz heeft geen last meer van de eenzaamheid. Een aanbod van het in 1843 in Hannover achtergelaten meisje om nu nog als huishoudster bij hem te komen, verlokt hem niet. De overwinning op zijn geleerde broeder was blijkbaar het laatste wat dit karakter nodig had om het door de omstandigheden daarin gelegde minderwaardigheidscomplex te overwinnen. Hij waagt zich zelfs aan literaire arbeid. De zaken gaan steeds beter en hij wil het weten. De steeds in

1) Wisch.

geldnood verkerende tante Leentje Gröne, die van Fama heeft vernomen, dat haar neef schatten op schatten stapelt, brandt een paar keer enkele Louis d'or los en ook zendt hij, door Carl tactvol aangemaand, meer dan één rijke gift aan zijn zuster Auguste, die als vrouw van een Gastwirt bij Dresden mede gebukt gaat onder de last van de schulden, welke in de crisisjaren vrijwel iedere beginnende ondernemer in Duitsland op zich moest laden.

Dan gebeurt in de winter van 1853/54 het wonder, dat volgens Berthoud geheel ondenkbaar was. De eenvoudige en stuurse Duitse winkelier van veertig jaren verlooft zich met een dertigjarig Rotterdams meisje van goede familie. Het roer is definitief omgeworpen. Elizabeth Catherina Nicolaïna Montauban van Swijndrecht kan hem onmogelijk ergens anders hebben leren kennen dan in zijn donkere zaak op de Hoogstraat. Ik stel mij altijd voor, dat het fijne en beschaafde Betje met de sterke Franse traditie in haar familie, uit welke het Hugenotenbloed haar overvloedig was toegestroomd, vaak een keus is komen doen uit de rijke collectie van aardige liedjes, *La Lyre Française*.

Op 23 augustus 1854 zegent de Lutherse predikant Ds. Schultz Jacobi het huwelijk in. Franz liet zich dus niet opnemen in het hem geheel vreemde milieu van de Waalse gemeente, maar Duits is hij toch ook niet meer. Als in het najaar van 1855 drieënzeventig personen tot de Kerkeraad een request richten om Duitse diensten in te voeren, behoort hij niet tot de ondertekenaren. Hij verkeert dan ook plots in een oernederlands milieu van goede hoedanigheid: de vice-president van de Kamer van Koophandel F. J. Plate is zijn neef geworden, een vooraanstaand assuradeur P. J. van den Abeelen is zijn zwager, de deftige makelaar François Nicolaus Montauban van Swijndrecht van de Punt, kapitein bij de Schutterij en drager van het Metalen Kruis van de tiendaagse veldtocht, zijn neef.

Intussen was op 24 juni 1855 de oudste zoon Johan Christiaan geboren, die dus de namen droeg van zijn grootvader Lichtenauer, voor zover deze vernederlandst konden worden. Op 15 juli wordt de stamhouder ten huize van de ouders gedoopt, in tegenwoordigheid van de ouders der vrouw en van haar talrijke broeders en zusters. Nog drie kinderen volgen, waarvan twee meisjes opgroeien. Volgens het toenmalige artikel 5, 1°., van het Burgerlijk Wetboek zijn zij van Nederlandse nationaliteit. Stil leeft het gezin

Rotterdam, 23 OCTOBER 1843.

16.

De Ondergeteekende heeft hiermede de eer het geacht Publiek te informeren, dat de Heeren **B. SCHOTT ZOONEN**, te Mainz, in het Huis der gewezen Tentoonstelling, genaamd HET VERGULDE SPINNEWIEL, aan de Hoenderbrug, hoek van den Houttuin, wijk L, n°. 225, alhier, een Dépôt gevestigd hebben van hun alom bekend Fonds van MUZIK, en eigen in Duitschland en België gefabriceerde PIANO'S en andere INSTRUMENTEN, welk Magazijn op beden voor het Publiek geopend is, bevattende eene ruime sortering van classieke en beste nieuwe MUZIKWERKEN, benevens die der meest bekende Uitgevers; alsmede VIOLEN, GUITAREN, FLUITEN, CLARINETTEN en alle andere gebruikelijke STRIJK- en BLAAS-INSTRUMENTEN, STRIJKSTOKKEN, beste *Italiaansche*, *Duitsche* en *Engelsche* SNAREN, met al wat tot een compleet geassortoord Muzijk- en Instrumenten-Magazijn behoort, en welke bij groote kwaniteiten tot fabrieksprijzen verkocht zullen worden. De Piano's, die met de beste Engelsche en andere in alle opzichten wedijveren kunnen, worden mede tot fabrieksprijzen verkocht, zoo als vierkante of tafelvormige met metallique platen en met Engelsche snaren betrokken a f 240, f 300, f 350, f 400, f 500 en f 600; Staartstukken als voren a f 360, f 400, f 500, f 600 en f 700; *Pianino's* van 6½ octaaf, van rijk Mahogny- en Pallissanderhout, te Brussel vervaardigd, tot f 450, f 500 en f 550, voor alle welke, als ook voor de andere eigen Instrumenten, de volledigste garantie gegeven wordt. Ook Nieuwe en Oude van andere meest met roem bekende Fabrieken, als van Londen, Parijs, Weenen enz., vindt men in dit Magazijn voorhanden, dewelke tot de laagst mogelijke prijzen verkocht en verhuurd zullen worden; zijnde de Catalogussen van de Muzijk, alsmede de Prijscouranten der Piano's en andere Instrumenten, gratis te bekomen.

Belovende de ondergeteekende Dépôthouder eene prompte en civiele bediening, waardoor hij zich het vertrouwen van het geëerd Publiek ten volle zal trachten waardig te maken.

L. F. LICHTENAUER.

NB. Boven gemelde Dépôthouder door aankoop eigenaar geworden zijnde van een groot aantal Exemplaren van het fonds van wijlen den Heer L. PLATTEN, alsmede van bijna alle de Platen, zoo kunnen al de stukken van genoemd fonds, tot de voorwaarden bij de eerste uitgave vastgesteld, ontboden worden. Brieven en aanvragen worden verzocht aan bovengeteekende of aan het Dépôt van B. SCHOTT ZOONEN te adresseren.

in het kleine achterhuis, maar in 1859 reeds komt daarbij het ideaal van de toenmalige stedeling, als voor f 950,— aan de Schotelboschlaan een tuin (van 80 m²) met tuinhuis wordt verworven, met 1/20 recht op het bij de laan behorende onverdeelde weiland van bijna 2 ha ¹). In 1869 wordt de tuinkoepel, welke reeds in 1765 in een gift-brief voorkomt, op een stenen voet gezet. Ondanks deze bescheiden weelde wordt ieder voorjaar, als met Schott is afgerekend, geld belegd en krijgt mevrouw Lichtenauer een bedrag ter beschikking om haar huishouden te verbeteren. Nog op hoge leeftijd heeft zij de dankbaarste herinnering behouden aan deze in zichzelf gekeerde man, die tegenover de buitenwereld zulk een isegrimmige indruk maakte. Met Schott gaat het op den duur ook niet, maar Franz behoeft van het moederhuis niets meer af te wachten. In februari 1864 maakt hij zich geheel vrij en stelt een eigen commissionnair in Leipzig aan. De firma Lichtenauer schaart zich onder de geheel zelfstandige muziekhandels. Schott zendt dan een nieuwe depôthouder naar Rotterdam, Carl George Alsbach, die zich, o macht der traditie, in 1866 vestigt in „Het Vergulde Spinnewiel”. Tussen beide firma's ontwikkelt zich een stille strijd. Eerst circa 1880 zal men on speaking terms komen en in 1898 verhuist Alsbach, die zich op de groothandel is gaan toelekken, naar Amsterdam. In datzelfde jaar 1866 wordt Franz ook door een andere gebeurtenis weder scherper van zijn Duitse herkomst gescheiden. Het Koninklijk Patent van 3 oktober 1866, waarbij Pruisen het Koninkrijk Hannover annexeerde, was een harde slag voor de oude Welf, die de heiligschennende daad van de overwinnaar nooit aan deze heeft kunnen vergeven.

Een volgende stap ter algehele opneming in de Rotterdamse samenleving werd noodgedwongen genomen in 1872, toen de boekhandelaar Van Hengel, destijds gevestigd op de Leuvehaven, het pand op de Hoogstraat kocht en in februari de huur opzegde tegen 1 mei. Goede raad was duur. De overlevering wil, dat de feestvreugde ter gelegenheid van de 300-jarige herdenking van de in-

1) De prijzen, welke in verloop van tijd voor deze tuin zijn gemaakt, zijn als een welvaartsbarometer van Rotterdam:

1765: f 1.000,—; 1776: f 1.175,—; 1783: f 1.200,—; 1830: f 700,—; 1834: f 800,—; 1844: f 400,—; 1851: f 700,—; 1855: f 860,—; 1859: f 950,—.

In 1876 gold alleen het $\frac{1}{20}$ aandeel in het onverdeelde weiland achter de tuinen reeds f 1.050,85.

neming van Den Briel de Rotterdammers in die dagen zo bezig hield, dat zij niet genoeg aandacht wijdden aan het feit, dat de erfgenamen van wijlen de weduwe Jouhaneau Laregnère-Jouhaneau Laregnère het grote pand Zuidblaak 44/Wijnstraat 105 wensten te vekopen. Of het nu daardoor is gekomen, laat ik daar, maar zeker is, dat Franz op 4 april 1872 in openbare veiling voor f 26.100,— eigenaar werd van dit prachtige huis, geheel vrij en onbelast. Franz was een „man of property” geworden. Veel moest er worden verbouwd, alvorens het laatstelijk als ontvangkantoor van de belastingen gebruikte perceel voor het nieuwe doel bruikbaar was gemaakt. Eerst op 27 mei vond de verhuizing plaats en toen moest de winkel, welke intussen door afstoting van de instrumentenhandel vrijwel zuiver een muziekhandel was geworden, nog voorlopig op het bovenhuis worden gehouden.

In 1876 mocht het proces van assimilatie voltooid heten door de benoeming van Franz tot ouderling van de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Rotterdam. Wel heeft de tweede generatie hier te lande deze oriëntering veelzijdiger gemaakt door een huwelijk in een Zeeuws-Rotterdamse familie met zeemanstradities en daardoor veel Engels en Schots bloed, doch de volslagen opnemings der familie Lichtenauer in de Rotterdamse gemeenschap was toch reeds een feit te achten na het verwerven van dit ereambt. Slechts driemaal woonde de nieuwe ambtsdrager een vergadering van de Grote Kerkeraad bij – de overlevering wil, dat hij de laatste keer door de hevige regen kou vatte en daardoor op het ziekbed werd geworpen, dat op 1 april 1877 zijn sterfbed zou worden. Of de hartzwakte, welke hem op 63-jarige leeftijd wegnam, mede veroorzaakt is door overdreven inspanning gedurende een aan onafgebroken arbeid gewijd leven, vermogen wij niet te beoordelen, doch wie zal de tragiek niet verstaan van de verzuchting jegens de huisarts: „Dokter, nu sterf ik en ik heb nooit geleefd”.

Vaak heb ik mij afgevraagd, welke beelden zich hebben vertoond voor het geestesoog van deze stervende, die naar de wereld alles had gewonnen, letterlijk ten koste van alles, waarmede hij het bewuste leven was ingetreden. Ik maak mij sterk, dat het lang vervlogen jeugdleven in Hannover zich toen nog eenmaal voor het brekend oog heeft vertoond, zoals het de vrolijke soldaat had bekoord, voordat hij zich overgaf aan de afgod: labor improbus qui omnia vincit, de noeste vlijt, die alles overwint.